

4. Garagulya S. (2014). Biblioteki v informacijnomu suspilstvi: orientaciya na koristuvacha. *Bibliotchnii visnik*, 6, pp. 17—23, [online]. Available at: libkor.com.ua/php/lib_theme_files/Orientaciya.pdf.
5. *Pro biblioteki i bibliotchnu spravu : zakon Ukraini vid 27 sich. 1995 r. № 32/95-VR.* (1995), [online]. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950032.html.
6. Pohepcov G. G. and Chukut S. A. (2008). *Informacijna politika : navch. posibnik.* Kyiv: Znannya.
7. Lobarenko L. (2015). Novi informacijni tehnologii v publichnih bibliotekah Ukraini (za rezultatami zagalnodержavnogo doslidzhennya, provedenogo NPBU v 2014—2015 rr.). *Bibliotchna planeta*, 4, pp. 9—14.
8. *YuNESKO predostavit besplatnyj dostup k svojim publikacijam v ramkah novoj politiki otkryтого dostupa.* (2021), [online]. Available at: <http://www.unesco.org/new/ru/communication-and-information/resources/news-and-in-focus-articles/all-news/news/unesco-to-make-its-publications-available-free-of-charge-as-part-of-a-new-open-access-policy/#.VFoGoGeiJK8>.
9. *Pro shvalennya Strategiyi rozvittu bibliotchnoyi spravi na period do 2025 roku "Yakisni zmini bibliotek dlya zabezpechennya stalogo rozvittu Ukraini": rozporjadzhennya KМУ vid 23 bereznya 2016 r. № 219-r.* (2016), [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/219-2016-%D1%80>.
10. Lobuzina K. (2012). *Tehnologii organizaciyi znannyevih resursiv u bibliotchno-informacijnij diyalnosti: monografiya.* Kyiv.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2021 року

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

УДК 329.15(477)(09)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.10(303).30-37

Лариса Дояр,

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник Державного архіву друку
Книжкової палати України,
e-mail: arkhiv@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Український внесок у радянську історико-партійну науку: аналіз ювілейних видань другої половини 1950-х років

У статті актуалізовано наукові дослідження української радянської історичної науки в галузі вивчення історії Компартії України — одного з найбільших загонів Компартії Радянського Союзу, що в умовах конституційно закріпленого монопольного владарювання, понад 70 років здійснювала управління республікою.

Дослідження присвячено україномовним збіркам наукових праць другої половини 1950-х рр., укладеним на честь шанованих в Українській РСР ювілеїв, зокрема 50-річчя Першої демократичної революції в Росії (1905—1907), що найбільший ареал мала саме на теренах України, та 40-річчя I (установчого) з'їзду Компартії більшовиків України (КП(б)У), який відбувся в липні 1918 р. у Москві. Збережена у шкільному та університетському курсах з історії України тема про події 1905—1907 рр. на Південно-Західних територіях Російської імперії, на думку авторки, потребує розширення джерельної бази задля деталізації подій, їх персоніфікації та об'єктивного бачення причинно-наслідкових зв'язків. Дослідження подій, пов'язаних з утворенням Компартії України, також вписується в контекст вивчення не менш актуальної теми сучасних освітніх курсів із вітчизняної історії, а саме розділу "Українська національно-демократична революція 1917 р. та боротьба за збереження української державності 1918—1921 рр.". Спираючись на принципи об'єктивності та всебічності в історичних дослідженнях, авторка вважає за потрібне залучити широке коло праць, присвячених окресленим темам, що посилює історіографічні контури вивчення та суттєво збагачує інформаційно-фактологічний контент. Слід зазначити, що використані у статті праці з фондів Книжкової палати України імені Івана Федорова, з огляду на факт їх вилучення з широкої бібліотечної мережі, нині є раритетними.

Ключові слова: історико-партійна наука; збірка наукових праць; контент-аналіз; 50-річчя Першої російської революції 1905—1907 рр.; 40-річчя утворення Компартії України

Постановка проблеми. Українська історична наука, що посідала одне з провідних місць у загально-союзній галузі, відзначалася виразною активністю на ниві історико-партійних досліджень. Особлива роль, яку відігравала Компартія України в управлінні СРСР, після смерті Й. Сталіна стала головною: республіканські керівні крісла забезпечували доволі швидко просування загальносоюзними кар'єрними сходами. Від часів М. Хрущова, який тривалий період (1938—1949) обіймав посаду першого секретаря Компартії України, а від березня до грудня 1947 р. очолював уряд УРСР, український вплив на Кремль

кількаразово посилювався, сягнувши апогею в роки правління Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва. За таких умов "історики партії", які працювали в Радянській Україні, були головною ланкою на тлі наукових секторів інших союзних республік. Безумовно, це позначилося на статусі та кількості дослідницьких розвідок.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Від народження незалежної України історико-партійна наука як окрема дослідницька галузь припинила існування. Численні науковці, що вивчали історію Компартії України, переключилися в дослідників

політичної історії, етнополітики, українського національного руху та визвольних змагань і поступово дистанціювалися від наративів радянської доби. Разом із монографіями, підручниками та нарисами з історії КП(б)У-КПУ в невороття пішли величезні стоси першоджерел від класиків наукового комунізму; матеріалів (програм, доповідей, постанов, резолюцій, ухвал) партійних з'їздів, конференцій, пленумів, партійних зборів; друкованої спадщини партійних діячів республіканського й місцевих рівнів; мемуарної документалістики тощо. Унаслідок цього виникла парадоксальна ситуація: історики незалежної України розпочали досліджувати минуле, ухиляючись від повноцінного вивчення джерельної бази радянської доби, а отже, ігноруючи основоположні наукові принципи — всебідності та об'єктивності. Це призвело до катастрофічних викривлень, упереджених оцінних суджень, ірраціональних висновків тощо. Суспільство опинилося в полоні стереотипів і хибних міфологем. З його свідомості було викреслено реальні факти здобутків УРСР, документально підтверджені констатації щодо її соціально-економічного та культурного розвитку. Принцип зневаги й навіть ненависті до вождя світового пролетаріату, зокрема, призвів до того, що українці назавжди забули, як напередодні Першої світової війни В. Ленін захищав галицький визвольний рух від репресивної політики російського царя, як у своїй статті "Україна" (1917) привітав Перший Універсал Центральної Ради, як всупереч іншим більшовикам наполіг на тому, щоб Донбас став частиною України, а не Росії. Звичайно, що радянська іконізація й глоризація цього революціонера та жорстокого політика не мала нічого спільного з наукою й потребувала фахового спростування. Однак спростовувати — не значить забувати чи, ще гірше, навмисно замовчувати. Історики партії в СРСР багато чого замовчували, через утаємничені архіви багато чого не знали, й чим це завершилося — добре відомо.

Отже, перебуваючи на позиціях неприпустимості ідеологізації історичної науки, захищаючи її академічний спокій і методичний простір, авторка поставила **за мету** дослідити республіканські історико-партійні ювілейні видання другої половини 1950-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Варто нагадати, що в зазначений період вийшло друком чимало одноосібних і колективних праць з історії КП(б)У-КПУ. Предметом пропонованого дослідження є найцікавіші з них — україномовні ювілейні видання, присвячені 50-річчю Першої російської революції (1905—1907) [1] та 40-річчю утворення республіканської Компартії (1918) [2].

Насамперед слід зазначити, що висвітлення революційних подій відбувалося за чіткою схемою — від загального до часткового, від суцільного до окремишого, від спільнодержавного до регіонального. У структурі висвітлення історії революції панувало правило владного, а не хронологічного підпорядкування, яке, відповідно, визначало й порядок подання розвідок у збірках наукових праць. Так, академічний випуск, присвячений 50-річчю Першої демократичної

революції в Росії (1905—1907), є яскравим віддзеркаленням пріоритетів радянської історичної науки: першою уміщено статтю С. Ктітарева, присвячену історичному значенню революції [1, с. 3—25], далі — розвідки П. Шморгуна щодо органів революційної влади — рад робітничих депутатів [1, с. 26—49] і Р. Парфьонова, який висвітлює питання утворення в 1905—1907 рр. професійних спілок в Україні [1, с. 50—68]. Надалі інформацію подавали з урахуванням градації вагомості події: кульмінація революції на теренах України — грудневе збройне повстання 1905 р. — статтею Ф. Лося затверджувалася як стартова позиція [1, с. 67—92], тоді як лютневі та липневі 1905 р. страйки на Луганському паровозобудівному заводі [1, с. 124—139] і революційні події в Катеринославі у жовтні—грудні 1905 р. [1, с. 140—157], у порушення хронології, подавали нижче. Хоча загалом регіональні революції, як-от у Харкові [1, с. 158—172], Севастополі [1, с. 198—218], Закарпатті [1, с. 219—234], розглядали не тільки в локальному сенсі, а й як аргумент щодо всеукраїнського масштабу події. Особливу теоретичну значущість мали сюжети, присвячені союзу робітничого класу й селянства [1, с. 93—123] та революційного руху в частинах Київського військового округу [1, с. 173—197], однак ці "стовпи" подальшої жовтневої перемоги 1917 р. були роз'єднані та певною мірою загубилися у змісті.

Родзинкою персоналізованого дослідницького підходу в зазначеній академічній збірці стала стаття житомирського науковця З. Вахбейта, присвячена матросу панцерника "Князь Потьомкін Таврійський" Г. Вакуленчуку [1, с. 297—304]. Написана за матеріалами Центрального державного архіву воєнно-морського флоту (ЦДАВМФ), Житомирського (ЖОДА) та Одеського (ООДА) обласних державних архівів у зв'язку з увічненням пам'яті Г. Вакуленчука й організацією 1951 р. кімнати-музею його імені у селі Великі Коровинці Чуднівського району Житомирської області, стаття містила цікаві подробиці з життя одного з учасників повстання 1905 р. Велика кількість архівних документів надала публікації наукову вагомість, водночас через загибель Вакуленчука у перший же день повстання, подані матеріали були маловживаними навіть за радянських часів. Інакше кажучи, попри широке та, на наш погляд, вдале розкриття образу, ця постать не стала головним суб'єктом революційного процесу на тогочасному імператорському флоті. Спробуймо виправити цю прикрість.

Варто зауважити, що формування революційної свідомості у Г. Вакуленчука, судячи з його родинного походження, було неминучим. Як зазначав у спогадах брат героя, сім'я з дев'яти осіб (батько, матір, п'ятеро синів та дві доньки) мала п'ять десятин землі, пару коней і корову [1, с. 297]. Цього не вистачало, аби прохарчуватися, тож брати ходили на заробітки до поміщицької економії (у період сезонних робіт у ній працювало до тисячі місцевих селян) або наймалися на місцевий цукровий завод відомого українського капіталіста Терещенка. Такі сезонні найманці працю-

вали чорноробами та з дитинства відчували ненависть до багатіїв-експлуататорів. Григорій, зокрема, возив буряки та питну воду, підносив цеглу, працював біля цукроварних котлів тощо. Народжений 1878 р., він був єдиною письменною дитиною у великій сім'ї: закінчив сільську школу, а 1887 р. вступив у Коровинецьке однокласне училище. Разом із ним навчалися діти бідняків (М. Король, Т. Чешук), які згодом також служили на флоті та брали участь у революційних подіях.

18 жовтня 1898 р. Г. Вакуленчука призвали на військову службу й зарахували матросом у 35-й флотський екіпаж Севастополя [1, с. 298]. Цікава деталь полягає в тому, що служити на флот хлопчина з материкової частини України пішов за власним бажанням, і це свідчить щонайменше про дві речі: поперше, про певний демократизм процедури військового призову, принаймні за часів Миколи II, а по-друге, про світоглядний рівень 20-літнього сільського парубка, який ніколи не бачив моря, але усвідомлював переваги служби на кораблі у порівнянні з окопним життям піхотинця. Ясна річ, що романтичні уявлення про море швидко розвіялися: у листах додому Григорій писав про тяжку службу, жорстокі фізичні знущання, судові покарання за найменшу провину. Григорія обурювала цілковита безправність матросів як підлеглих на службі та їх дискримінація як громадянського стану. Наприклад, у Севастополі матросам забороняли відвідувати Приморський, Мічманський та Історичний бульвари, прогулюватися Катерининською, Нахмівською та Великою Морською вулицями, біля входів у сади та парки міста було встановлено попередження принизливого змісту: "Вхід суворо забороняється собакам і нижнім чинам" [1, с. 299]. Вочевидь, прагнучи вибитися "в люди", Г. Вакуленчук служив справно. Про це свідчить той факт, що 13 жовтня 1900 р. він закінчив мінно-артилерійську школу й став командором першого розряду [1, с. 299]. Це був справжній життєвий успіх колишнього сільського хлопчини, однак перемога, судячи з усього, його не втішала, адже навіть після просування по службі Вакуленчук поділяв революційні настрої.

Радикалізації матросів сприяли жахливі матеріально-побутові умови та вкрай погане харчування (кислий хліб, червине м'ясо), що стало одним із найяскравіших епізодів славнозвісної кінострічки С. Ейзенштейна. На цьому тлі у військовому флоті активно просували антисамодержавну пропаганду: коли у січні 1903 р. було утворено соціал-демократичну організацію Чорноморського флоту, Г. Вакуленчук увійшов до її складу [1, с. 299]. Відтоді революційна діяльність стала сенсом його життя.

Спиряючись на збірник спогадів, виданих 1925 р., З. Вахбрейт наводить імена інших членів соціал-демократичної групи флоту, а саме: Волошин, О. Петров, Ф. Мартиненко, А. Фуголь [1, с. 299]. Автор зазначає, що разом з усіма Вакуленчук розповсюджував на своєму кораблі (від січня 1901 р. і до загибелі 14 червня 1905 р. він був у складі ескадрового панцер-

ника "Князь Потьомкін Таврійський") нелегальну літературу, листівки, проводив пропаганду й агітацію, залучав до соціал-демократичної групи нових членів. У спогадах І. Личова йдеться про збори щодо царського маніфесту від 26 лютого 1903 р., на яких головував Г. Вакуленчук [1, с. 299]. Присутні робітники й матроси проголосували за запропоновані ним вимоги, а саме: а) геть самодержавство; б) свобода зборів, сходок, друку, амністія всім політичним в'язням і сектантам; в) скликання всенародних установчих зборів, обраних усім народом; г) негайне визнання законом повної рівності селян з іншими станами [1, с. 299—300]. Отже, програму демократичних перетворень, зреалізовану під час революційних подій 1905—1907 рр., готували задалегідь, а Вакуленчук артикулював зміст листівки Кримського союзу РСДРП, членом якої він, власне, і був [1, с. 300]. 1 травня 1903 р. Григорій брав участь в організації міської маївки робітників і матросів, що відбулася за Малаховим курганом Севастополя. На той момент фактично увесь Чорноморський флот був охоплений революційними настроями, що дало змогу матросам-більшовикам Вакуленчуку, Петрову, Волошину, Крижановському, Чорному створити керівний центр соціал-демократичної військової організації "Севастопольська матроська централка" [1, с. 300]. Остання мала тісний зв'язок із більшовицькою організацією Миколаївського суднобудівного заводу.

Повстання на Чорноморському флоті готували ретельно, Вакуленчук виступав за участь у ньому всієї ескадри, але, коли на "Потьомкіну..." розпочався локальний виступ, він закликав матросів до зброї [1, с. 301]. У відповідь офіцер Гілярівський вихопив у вартового гвинтівку й двічі вистрелив у Вакуленчука. Отже, раптово, на самому початку повстання його було смертельно поранено. Розгнівані повсталі матроси вбили та викинули в море не лише Гілярівського, а й командира корабля Голікова та деяких інших офіцерів [1, с. 301]. Григорій Микитович Вакуленчук вмирав на руках у П. Матюшенка в присутності корабельного фельдшера. Його тіло, вкрите військовим прапором, поклали на одеській набережній у спеціальному наметі, котрий охороняли матроси. Скорботне місце одесити перетворили на імпровізовану трибуну для виступів страйкарів. Коли міська адміністрація стала вимагати тіло Вакуленчука, матроси не видали його, заявивши, що "труп належить народу і буде відданий у його розпорядження" [1, с. 302]. Місцеві органи влади були змушені дати згоду на організацію поховання більшовика в Одесі. Похорони відбулися 16 червня 1905 р. і перетворилися на грандіозну революційну демонстрацію [1, с. 302—303]. Отже, смерть героя роздмухала повстання куди більше, ніж уся його попередня підпільна діяльність: за труною йшла багатотисячна процесія людей, які несамовито вигукували антисамодержавні гасла. Офіцер російського флоту, не передбачаючи подальших наслідків, одним пострілом "подарував" розлюченому натовпу ритуальну жертву, і цей привід до розгортання революцій широко використовують і в

новітні часи. Події на Чорноморському флоті розгойдали Російську імперію, слідом за матросами повстали солдати, робітники, селяни. Країну охопили масові заворушення: мітинги, маніфестації, демонстрації, страйки і навіть збройні повстання. По суті, смерть потьомкінця Вакуленчука в історії Революції 1905—1907 рр. виконала роль запальнички. Тож не дивно, що на його похоронах із промовою виступив відомий більшовик О. Ярославський [1, с. 303]. За радянських часів земляки Г. Вакуленчука назвали ім'ям героя колгосп, а 1930 р. одесити встановили на його могилі мармуровий обеліск із написом "Організатор революційного повстання в 1905 році на броненосці "Потьомкін" матрос-більшовик Григорій Вакуленчук" [1, с. 303—304].

Варто наголосити, що хоча меморати в радянській історико-партійній науці були лише допоміжною формою подання матеріалу, як першоджерела їх використовували доволі активно. Зокрема, у зазначеній академічній збірці повідомлялося, що на адресу Інституту історії Академії наук УРСР надійшли спогади С. Прокопенка та Т. Хабазні щодо революційних подій 1905—1907 рр. [1, с. 309]. Персональний пенсіонер із Ніжина С. Прокопенко у спогадах писав про Крим, охоплений страйковим рухом у жовтні 1905 р. Автор тоді працював у Ялті, тож на власні очі бачив, як на центральній площі міста відбувалися мітинги, а робітники оголошували страйки на підприємствах. Коли в листопаді 1905 р. повстали моряки крейсера "Очаків" і військового транспортного корабля "Прут", з Ялти в Севастополь вирушили робітничі дружини, які намагалися врятувати повсталих матросів від розправи: під вогнем приносили цивільний одяг, допомагали ховатися від арештів. Серед ялтинських дружинників був і автор спогадів, якого 18 листопада 1906 р. заарештували в Прилуках за розповсюдження прокламацій і революційної літератури серед солдатів [1, с. 310]. Інститут історії АН УРСР із вдячністю писав, що, крім цікавого меморату, С. Прокопенко надіслав 30 революційних пісень, котрі співали повсталі робітники [1, с. 310]. У спогадах учителя Переяслав-Хмельницької середньої школи № 1 Т. Хабазні розповідалося про повстання селян сіл Мотовилівки та Пединки Житомирського повіту, що відбулися восени 1905 р. [1, с. 310]. Отже, українська академічна наука не лише досліджувала спогади, а й старанно їх збирала, вочевидь, ініціюючи процес написання та оприлюднення.

У зазначеній збірці наведено спогади колишнього голови Великосорочинської селянської спілки й голови тамтешнього революційного селянського комітету М. Козиленка, присвячені селянському повстанню 1905 р. у Великих Сорочинцях [1, с. 305—310]. Текст містить не лише подробиці повстання, а й сповіщає про його причини. Автор, зокрема, зазначає, що найкращі землі в селі були власністю поміщиків Черниша, Малинки та куркуля Палія. Біднота й середняки задихалися від безземелля та малоземелля: із 1670 дворів 101 взагалі не мав землі, 432 мали лише садиби, а 703 володіли не більш ніж трьома десяти-

нами орної землі [1, с. 305]. Отже, три чверті мешканців села були наймитами та бідняками й ледь животіли. Орендна та покупна ціни на землю були занадто високими: одна десятина коштувала 250—300 крб, за її оренду відповідно брали 25—30 крб за рік користування. Половина селянських дворів не мали робочої худоби для обробітку землі й, щоб не вмерти з голоду, наймалися працювати на будь-яких кабальних умовах, зокрема "за дев'ятий сніп": аби його отримати, треба було перетягти й скласти поміщику вісім снопів!

М. Козиленко походив із родини кріпаків графа Гудовича, власної орної землі не мав і через безробіття в селі поїхав до Катеринослава, де влаштувався в залізничні майстерні. Незабаром повернувся скалічений до рідного села: шматок заліза на все життя позбавив його ока. Разом з односельцями Г. Мухом та Ф. Вильченком автор спогадів організував гурток для селянської молоді. У 1904 р. М. Козиленко домігся дозволу на відкриття в селі книгарні. Відтоді у Великих Сорочинцях можна було купити твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, В. Короленка, О. Герцена, В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Л. Толстого, М. Гоголя, Максима Горького та інших. На початку 1905 р. гуртківці придбали гектограф, на якому розмножували прокламації РСДРП та друкували власні агітки. З початком революційних подій у селі було утворено спілку, куди записалося понад 300 селян та осіб із козацького стану [1, с. 307].

Широковідоме повстання у Великих Сорочинцях розпочалося стихійно — як відповідь на нічний арешт з 17 на 18 грудня 1905 р. одного з членів спілки Г. Безвіконного [1, с. 308]. Понад три тисячі мешканців зібралися на місцевій базарній площі й влаштували мітинг. Повстанці створили революційний селянський комітет, що наказав заарештувати місцевого пристава та урядника, зачинити всі винні крамниці, вигнати із села попа-чорносотенця й поліцейських стражників [1, с. 308]. Над волосною управою було вивішено червоні прапори з написами "Земля і воля", "Хліб і свобода", а за розпорядженням ревкому організовано охорону села. На шляхах на Миргород і залізничну станцію Гоголеве розташували охоронні пости й дозори, що мали сповістити про наближення царських військ. За розпорядженням полтавського губернатора 19 грудня до села прибув каральний загін, що складався з 80 поліцейських і терських козаків. На чолі стояв помічник миргородського справника Барабаш, який вимагав негайного звільнення арештованих пристава та урядника. Селяни, озброєні сокирами, піками, плішнями та ціпами, відповіли погрозою заарештувати самого Барабаша. Останній діяв нерішуче, в бій не пішов, а зрадлі селяни свистіли йому навздогін. Та перемога тривала недовго. Каральний загін атакував із двох боків, і селяни не встояли, хоча під час бою зуміли таки вбити Барабаша та поранити двох карателів [1, с. 309]. Під час кривавої розправи було вбито 18 і поранено 45 селян. 21 грудня з Полтави прибула озброєна гарматами та кулеметами

каральна експедиція на чолі зі статським радником Філоновим. Селян сікли, били, багатьох, у тому числі й М. Козиленка, засудили до ув'язнення. Проти тортур над великосорочинцями, як зазначав автор спогадів, рішуче виступив письменник В. Короленко [1, с. 309].

У середині минулого століття залишалося в живих чимало свідків революційних подій і громадянської війни, тож використання спогадів єднало науковців та учасників зазначених подій, формувало спільну думку всієї громади щодо складного й неоднозначного минулого країни, забезпечувало історичну наступність поколінь (тургеневський конфлікт останніх в умовах СРСР був особливо небезпечним). По суті, популярний у сучасній Європі дослідницький жанр "усна історія", що ретельно фіксує повсякденність, активно використовували радянські історики, які розглядали явище соціалістичної революційності як перманентну, буденну для більшості пригнобленого народу потребу — у такий спосіб історична наука відчайдушно доводила одну з частин лєнінської теорєми про те, що "низи не могли так далі жити". Жорстока капіталістична експлуатація, тотальна дискримінація бідноти, позбавлення її засобів виробництва та вилучення з процесу розподілу прибутків стали ключовими аргументами всенародної налаштованості на рішучу зміну чинного ладу в Російській імперії. У контексті українських реалій ця проблема стояла ще гостріше, адже історики УРСР мали довести закономірність і суспільну потребу в більшовицькій революції та заставувати національний революційний рух. Неоднорідність останнього, розколи й гостра політична боротьба у станах Української Центральної Ради, Директорії, закордонних осередків української політичної еміграції суттєво цьому допомагали. Залучення ж німецького чинника, здійснене М. Грушевським і В. Голубовичем, що на теренах України виявилось як негативне, компрометуюче Українську національну революцію кулуарне рішення голови УЦР та очільника уряду УНР, віртуозно використовували як у загальних пропагандистських цілях, так і в наукових дослідженнях. Антинародний характер введення кайзерівських військ в Україну в лютому 1918 р. став постулатом, щоправда, виправдовуватися за скоєне довелося тільки В. Голубовичу, оскільки його колега, академік ВУАН УСРР на той момент мав доволі міцний імунітет...

Натхнення 40-річним ювілеєм утворення Компартії України кафедральна збірка Київського медичного інституту імені О. О. Богомольця "Славний шлях боротьби і перемог" являла собою не лише наукову працю, а й навчальний посібник з історії партії. Праця охоплювала широкі хронологічні межі: від кінця XIX ст., коли в Україні значного поширення набули марксистські гуртки, до Другої світової війни, під час якої КПУ здійснювала "політико-виховну роботу серед населення" (саме так потрактовували партизанську та підпільну боротьбу на окупованій території України).

Слід зазначити, що хоча рефреном цієї праці стало твердження про структурну підпорядкованість українського революційного руху загальноросійсько-

му [2, с. 17], а Компартії України — Комуністичній партії Радянського Союзу [2, с. 3, 50], посібник містив інформацію, що спрацьовувала на підвищення статусу й історичної ролі українського чинника в соціалістичному революційному процесові. Так, доцент М. Бугайов, розповідаючи про діяльність марксистських організацій на теренах України наприкінці XIX ст., переконливо довів факт надзвичайно активної діяльності Київського соціал-демократичного комітету, що 1 травня 1897 р. започаткував святкування в Києві міжнародного пролетарського свята [2, с. 17]. Зусиллями київських соціал-демократів було організовано страйки 530 залізничників Києва, робітників шіткової фабрики в Поневіжжі Київської губернії, які, відмовляючись працювати впродовж двох діб, примусили фабриканта Шпіца поновити на роботі звільнених працівників. У травні 1898 р. 200 малярів та інших майстрів будівельної галузі оголосили в Києві страйк і домоглися скорочення робочого дня. У 1899 р. травневий страйковий рух охопив робітників київського заводу Гретера, Південноросійський завод і залізничні майстерні. Наприкінці червня 1900 р. київські соціал-демократи організували страйк булочників і пекарів, незадоволених 12-годинним робочим днем і безправним становищем [2, с. 18]. Жандармське управління звинуватило київських соціал-демократів у поширенні забороненої літератури та листівок у Київському й Чернігівському повітах [2, с. 18]. Неподалік від Чернігова, на городі селянина В. Малоглова було знайдено цілий склад заборонених книжок. Листівки та література, видані Київським комітетом, поширювали в Гомелі та Могилівській губернії [2, с. 18]. Цікаво, що в листівках містилася не лише агітація, а й викривальні щодо підприємців матеріали. Так, за підрахунками київських соціал-демократів, на фабриці француза Дюртуа, що знаходилася на Великій Володимирській у Києві, за пошиття жіночого корсета робітницям платили 13 жалюгідних копійок, тоді як капіталіст продавав їх по 2 крб 50 коп. за штуку. До того ж він не соромився систематично стягувати зі швачок чималі штрафи за погано виконану роботу, розмови чи спробу спитати про причину покарання. Навіть прибирання майстерень здійснювали робітники фабрики [2, с. 42]. За період від 1896 р. до квітня 1898 р. київські соціал-демократи випустили майже 40 листівок, 2 брошури, 3 номери газети "Вперед", 2 номери київської "Робочої газети" (російською мовою) [2, с. 23]. Важливими центрами соціал-демократії в Україні були промислові міста: Катеринослав, Харків, Одеса, Миколаїв, Слісаветград, Луганськ, Юзівка та інші. Готуючись до першого, установчого з'їзду Російської соціал-демократичної партії, член петербурзького "Союзу боротьби за визволення робітничого класу" Н. Крупська приїздила в Полтаву, де провела нараду, а в березні 1897 р. аналогічна нарада відбулася й у Києві [2, с. 34].

Про значущість українських теренів у революційній історії населення Російської імперії виразно свідчить підготовлена доцентом М. Бугайовим таблиця, що надає інформацію про випуск листівок усіма, те-

риторіально українськими, організаціями соціал-демократів упродовж 1897—1904 рр. [2, с. 43]. З відчутним відривом переважав осередок Києва (321 одиниця агітаційної продукції), на другому місці була Одеса (192 одиниці), на третьому — Катеринослав (140), від якого трохи відставав Харків (101) [2, с. 43].

Кандидат історичних наук А. Сендерський у статті, присвяченій утворенню Компартії України, наголошував, що соціал-демократам в Україні доводилося працювати у значно складніших умовах, аніж у центрі Росії, адже потрібно було протистояти буржуазним націоналістам, які прагнули встановити "політичне панування національної буржуазії" [2, с. 51]. Центральну Раду, утворену 3—4 березня 1917 р., автор назвав "керівним центром націоналістичної контрреволюції на Україні" [2, с. 51]. Окрім того, у стані української соціал-демократії було чимало людей, які не поділяли позицій В. Леніна. Зокрема, Г. Пятаков, виступаючи проти "квітневих тез" вождя, зауважував, що "в Росії і тим більше на Україні нема умов для перемоги соціалістичної революції" [2, с. 52]. Виходячи з цього, він став прихильником утворення буржуазної парламентської республіки з урядом, що складався б із представників різних партій. Опонентами В. Леніна в національному питанні були голова обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю (читай — України) Є. Бош та один із керівників Київської партійної організації І. Крейсберг [2, с. 52—53]. Проте Є. Бош у грудні 1917 р. очолила відомство внутрішніх справ у Народному Секретаріатові — першому радянському урядові, сформованому в Харкові.

Серйозною проблемою на шляху утворення Компартії України була наявність двох обласних партійних організацій (Південно-Західного краю та Донецько-Криворізького басейну), котрі, за висловом А. Сендерського, "діяли незалежно одна від одної" [2, с. 64]. Обласний з'їзд у Києві утворив Головний комітет соціал-демократії України, до складу якого увійшли Є. Бош, Я. Гамарник, О. Горвіц, В. Затонський, І. Кулик та інші [2, с. 60]. Комітет мусив скликати всеукраїнський партійний з'їзд, однак не зумів порозумітися з Лівобережжям, через що не виконав поставлене завдання [2, с. 60—61]. Успішною виявилася обласна партійна конференція Донецького та Криворізького басейнів, якою керував більшовик Артем (Ф. Сергєєв). Саме на ній було ініційовано проведення спільного, всеукраїнського, з'їзду більшовиків, що став підґрунтям для заснування Компартії України [2, с. 61].

На початку липня 1918 р., коли в Києві гетьманував П. Скоропадський, у Москві відбувся перший з'їзд КП(б)У. У зборах взяли участь 65 делегатів з ухвальним голосом і 147 — із дорадчим, котрі представляли 45 партійних організацій України, що на той момент налічували лише 4364 члени [2, с. 73]. На тлі такої нечисленності організації цікавими є авторські сентенції щодо різкого коливання кількості членів: А. Сендерський зазначає, що у складі партійців Південно-Західного краю чисельність упродовж липня—грудня 1917 р. зросла понад удвічі

(з 7297 членів у липні до 16 021 члена у грудні 1917 р.), але на момент утворення КП(б)У становила лише 1526 осіб. Багаторазове скорочення в період від липня 1917 р. до липня 1918 р. відбулося й у Донецько-Криворізькій організації: кількість партійців у липні 1917 р. сягала 15 318 осіб, а у липні 1918 р. — лише 2161 [2, с. 74]. Зазначену невтішну статистику столичний історик партії пояснював тим, що "окремі організації були розгромлені, багато комуністів було ув'язнено, багато розстріляно властями німецьких окупантів і буржуазних націоналістів", "значна частина комуністів пішла в Червону Армію, в партизанські загони, частина комуністів України евакуювалися у Радянську Росію" [2, с. 74].

Варто зауважити, що у статті А. Сендерського обговорювалося одне з найгостріших питань республіканської історико-партійної науки — про наявність двох протилежних позицій в утворенні Компартії України. Прибічники самостійної КПУ прагнули утворити незалежну від Росії організацію, яка б комунікувала з РКП(б) через міжнародну комісію III Інтернаціоналу [2, с. 84]. Однак на липневому 1918 р. з'їзді перемогли автономісти, тож було ухвалено рішення "об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП" [2, с. 84].

Окрім того, А. Сендерський повідомляв про ще одну цікаву обставину: перший з'їзд КП(б)У обмежився утворенням партійних комітетів лише в чотирьох областях республіки: Харківській, Одеській, Київській і Катеринославській [2, с. 84]. Цей факт загалом відображав географію більшовицького впливу в Україні й свідчив про його локальність. Низьким українським показником позначився і склад першого ЦК КП(б)У [2, с. 85], де українську мову, за встановленими авторкою даними, знав лише В. Затонський, а решта (А. Бубнов, Е. Квірінг, С. Косіор, Ш. Грузман, Лаврентій (Картвелішвілі), Ю. Лутовинів, І. Шварц (Семен) та інші) і за національним походженням, і за обізнаністю в місцевих справах були рівновіддаленими від України. Хоча, варто визнати, що до складу першого ЦК КП(б)У увійшли й колишній член Української соціал-демократичної робітничої партії П. Буценко, й член Київського комітету РСДРП(б) І. Крейсберг, які, безумовно, розумілися на українських справах.

Подальші віхи історії новоутвореної партії в зазначеному посібнику розглянуто епізодично, лише на тлі найвагоміших подій загальної історії Радянської України, а саме німецького панування на Київщині (1918) [2, с. 92—139], започаткування комуністичних суботників на Донбасі (1920) [2, с. 140—182], підготовки молодих кваліфікованих кадрів у роки першої п'ятирічки (1928—1932) [2, с. 183—212]. Найбільше ідеологічне навантаження, серед інших публікацій книги, несла розвідка В. Вершиніна, присвячена

питанню політико-виховної роботи КПУ на території, окупованій фашистами [2, с. 213—252]. Автор опрацював та оприлюднив великий масив матеріалів із партархіву Інституту історії партії ЦК Компартії України. У статті науковця розповідається про газету "За Радянську Україну", призначену для населення окупованих областей УРСР і партизанів. Перший номер вийшов друком 31 липня 1941 р. при політуправлінні Південно-Західного фронту [2, с. 220]. На той момент війська вермахту вже наближалися до столиці — 11 липня німці стояли на березі річки Ірпін. Попереду були важкі часи ворожої окупації, і вихід газети, безумовно, сприяв розгортанню підпільного й партизанського рухів. У першому номері було розміщено звернення до українського народу, підписане М. Хрушовим і С. Будьонним: "Громадяни і громадянки районів, захоплених німецькими фашистами, до Вас наше слово. Ті з Вас, хто здатний носити зброю, ідіть в партизанські загони, створюйте нові загони партизанів, громіть ненависні німецькі війська, знищуйте фашистів, як скажених собак. Під укуси пускайте їх поїзди, руйнуйте зв'язок, висаджуйте в повітря їх склади. Жодного грама хліба ворогові. Скосіть собі рівно стільки, скільки Вам потрібно на найближчий час, а решту знищуйте. Знищуйте плантації технічних культур. Всі сили на боротьбу з ворогом, всі сили на його знищення" [2, с. 220]. Цікаво, що окремі партійні лідери на місцях вирішували цю проблему на свій розсуд. Зокрема, в середині вересня 1941 р. на сесії Холменської селищної Ради Чернігівської області, де виступав секретар райкому Водоп'ян, ухвалили рішення роздати весь колгоспний хліб, худобу та інше добро селянам, аби воно не дісталося німцям [2, с. 239].

Газета "За Радянську Україну" також друкувала гострі антинацистські памфлети, гнівні статті О. Корнійчука, В. Василевської, полум'яні вірші П. Тичини, М. Бажана. Найбільше вражали читачку уяву кореспонденції, що надходили від очевидців звірств окупантів. Публікації згодом передруковували й тилові видання, адже їх виховний вплив на населення був колосальним. У газеті, зокрема, розповідалося, як у Кіровограді фашисти закатували 15 жінок, кинувши їх у діжки з гарячою смолою; як у с. Погожі спалили 554 двори, а селянина Устинова з двома дітьми посадили у льох і спалили живцем [2, с. 221].

Чернігівський обком партії, за дорученням ЦК КП(б)У, до 23 лютого 1943 р. видавав газету "Комуніст", а згодом газету "Радянська Україна", що виходила накладом 800—1000 примірників [2, с. 221].

Окрім того, наголошує В. Вершинін, на окупованій Україні видавали десятки підпільних багатотиражних газет обласного й районного значення [2, с. 225]. Так, у з'єднанні О. Федорова виходила газета "Більшовик" — орган Чернігівського підпільного обкому партії; в партизанському з'єднанні О. Сабурова — "Партизанська правда", у з'єднанні сумчанина Я. Мельника — "Червоне Полісся", у з'єднанні В. Бегми — "Червоний Прапор", орган Ровенського обкому КП(б)У. У тогочасній Кам'янець-Подільській області випускали газети "Партизан України", "Зоря Поділля", "За Батьківщину", "Удар з тилу"; у Вінницькій області — газету "Більшовицька правда", в Одеській — "За щастя Батьківщини". Деякі партизанські загони мали власні багатотиражки, як-от "Радянська Олевщина" загону ім. Дзержинського, "Ворошиловець" — загону ім. Ворошилова. За даними науковця, власну газету мало с. Шамовка Знаменського району Кіровоградської області [2, с. 225]. Загалом, за підрахунками В. Вершиніна, в тилу ворога виходило близько 30 багатотиражних газет [2, с. 225].

Потужною зброєю комуністів на окупованих воюючих землях були листівки. Їх випускали усілякими способами: друкарським, рукописом, із застосуванням мнотипних апаратів на кшталт гектографів тощо. Підпільники й партизани слухали зведення Радінформбюро та за допомогою листівок доводили їхній зміст населенню, яке перебувало під окупацією. Позитивну роль у цій справі відіграли поширені до війни й дуже популярні серед радянської молоді радіогуртки, оскільки набули навички та вміння під час окупації знадобилися багатьом учасникам Руху спротиву.

Висновки. Проаналізовані ювілейні історико-партійні видання, попри ідеологічну заангажованість, містять чимало актуальної інформації, що дає змогу враховувати та досліджувати сучасні, контраверсійні щодо порушеної теми, позиції. Виходячи з опрацьованого контенту, історико-партійний компонент є вагомою частиною загальної вітчизняної історії, а з урахуванням монопольного становища КППС у радянській державі — її визначальним та уречевленим складником. Тож штучне виключення цієї компоненти із сучасного розвідницького поля, на наш погляд, є помилковим.

Список використаних джерел

1. *Революція 1905—1907 рр. на Україні.* Наукові записки Інституту історії АН УРСР. Т. 6 / [відп. ред. О. К. Касименко]. — Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. — 320 с.
2. *Славний шлях боротьби і перемог :* збірник наукових праць кафедри історії КППС Київського медичного інституту імені О. О. Богомольця. Вип. 3 / [відп. ред. М. В. Бугайов]. — Київ : Медичне видавництво УРСР, 1959. — 256 с.

Larysa Doiar

Ukrainian contribution to soviet historical and party science: analysis of anniversary editions the second half of the 1950s

The presented article actualizes the scientific research of Ukrainian Soviet historical science in the field of studying the history of the Communist Party of Ukraine — one of the largest detachments of the Communist Party of the Soviet Union, which ruled the republic for over seventy years. The article is devoted to Ukrainian-language collections of scientific works of the second half of

the 1950s, concluded in honor of the anniversaries revered in the Ukrainian SSR, in particular, the 50th anniversary of the First Democratic Revolution in Russia (1905—1907), which had its largest area in Ukraine, and the 40th anniversary of the First (Constituent) Congress of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine (KP(b)U), which took place in July 1918 in Moscow. The theme of the events of 1905—1907 in the South-Western Territories of the Russian Empire preserved in school and university courses on the history of Ukraine, according to the author, needs to expand the source base for detailing events, their personification and an objective vision of causation. The study of events related to the formation of the Communist Party of Ukraine also fits into the context of studying no less relevant topic of modern educational courses on national history, namely, the section "Ukrainian national-democratic revolution of 1917 and the struggle for Ukrainian statehood 1918—1921". Based on the principles of objectivity and comprehensiveness in historical research, the author considers it necessary to involve a wide range of works on these topics — this, at the same time, strengthens the historiographical contours of the study and significantly enriches the information and factual content. It should be noted that the works used in this article from the funds of the Book Chamber of Ukraine named after Ivan Fedorov, given their removal from the extensive library network, are currently rare.

Keywords: historical-party science; collection of scientific works; content analysis; 50th anniversary of the First Russian Revolution of 1905—1907; 40th anniversary of the Communist Party of Ukraine

References

1. Kasymenko O. K. [vidp. red.]. (1955). *Revolutsiya 1905—1907 rr. na Ukrayini. Naukovi zapysky Instytutu istoriyi AN URSR*. T. 6. Kyiv: Vydavnytstvo Akademiyi nauk Ukrayins'koyi RSR.
2. Buhayov M. V. [vidp. red.]. (1959). *Slavnyy shlyakh borot'by i peremoh: zbirnyk naukovykh prats' kafedry istoriyi KPRS Kyuyiv's'koho medychnoho instytutu imeni O. O. Bohomol'tsya. Vyp. 3*. Kyiv: Medychne vydavnytstvo URSR.

Надійшла до редакції 13 жовтня 2021 року

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 655.4/.5(477.411)"1917/1920"(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2021.10(303).37-43

Ольга Васківська,

кандидат наук з соціальних комунікацій,
вчений секретар Книжкової палати України,
e-mail: ovaskivska@ukrbook.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8572-622X>

Книговидавнича справа в Києві: 1917—1920 роки

Статтю присвячено діяльності київських видавничих осередків та їхній книжковій продукції, випущеній у роки Української революції. Порушено проблему становлення національного книговидання в Києві та забезпечення широкого кола читачів друкованою продукцією. На підставі аналізу тогочасних подій досліджено діяльність книговидавничих осередків, що працювали в Києві та зробили вагомий внесок у розбудову книговидавничої справи.

Стаття ґрунтується на архівних матеріалах та останніх дослідженнях у сфері книговидання періоду Української революції. Висвітлено маловідомі сторінки історії книжкової справи Києва й розширено джерельну базу досліджень у царині культурних здобутків нашого народу. Введено до наукового обігу невідомий раніше фактографічний матеріал, зокрема документи про діяльність певних київських видавничих осередків, кількісні показники щодо випуску книжкових видань зазначеного періоду, що сприяє відтворенню об'єктивної картини книговидавничої справи в Україні.

Ключові слова: книжкові видання; видавничі осередки; випуск видань; державні інституції

Постановка проблеми. За роки незалежності склалися передумови для об'єктивного й повного дослідження процесів розбудови книговидавничої справи в Україні впродовж 1917—1920 рр. і, зокрема, діяльності його найбільшого центру — Києва. Період формування книговидавничої справи в місті позначено заснуванням державних інституцій, що опікувалися видавничою сферою, а саме Управління у справах друку та Київського комітету у справах друку, видавничих відділів у структурах різноманітних міністерств і відомств, роботою державних, приватних, кооперативних видавництв та видавничих товариств, що досягли значного зростання темпів

друку книжкових видань і за доволі короткий термін змогли налагодити широкомасштабний випуск літератури як українською, так і мовами нацменшин.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання розвитку книговидавничої справи в найбільшому центрі держави — Києві має особливе значення, оскільки друкованому слову приділяли значну увагу всі уряди, що були при владі. Варто виокремити праці вітчизняних науковців, які досліджували видавничу справу Києва: С. Петрова (книговидання в Києві); С. Зворського (видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства "Просвіта"); О. Левчук (діяльність одного з найбільших видавництв України —